

Biczó Gábor: A mese hermenautikája

1. A hermenautika a magyarázás és értelmezés problémakörét vizsgáló irányzat.

Heidegger fejtegetéseiből közismert, az emberi lét alapvetően megértésre törekvő. A mese ennek a beállítódásnak a következményeként, mint a létértelmezés eredeti formája van jelen kultúránkban. A hermenautikai karakter egyrészt a mese üzenetének, univerzális jelentésének kutatására vonatkozik. Másrészt a mese hermenautikája a mesének, mint a létértelmezés egy eredeti formájának az értelmezését is jelenti.

2. A mese, mint elbeszélésfajtának a vizsgálódása a mese kultúránkban fellelhető különböző megnyilvánulásaira vonatkozik. Nem tudjuk pontosan, hogy miről is van szó, mikor meséről beszélünk.

Kirk – A meséknek nem elsődleges sajátosságuk, hogy komoly témákkal vagy jelentős problémák és gondolatok végiggondolásával foglalkoznak.

Lukács György – A mese az emberi lét lényegére vonatkozó témákat mutat be.

Propp (orosz mesekutató) – A mesék elvétele merítenek a való életből, vagyis nem árulkodnak az elmúlt korok társadalmi, historikus viszonyairól.

Darnton (francia meseszociológus) – Egy-egy mese születése visszavezethető társadalmi eseményekre.

Ugyanakkor a mese formája a különböző egymástól földrajzilag, nyelvileg elszigetelt kultúrákban nagyon hasonlít egymásra. Figyelembe kell venni azt is, hogy a mese rendkívül változatos jelenség.

A mesekutatás elsősorban a történeti, szociológiai, nyelvi sajátosságokat, a nemzeti karaktert vizsgálja. A mese rengeteget merít a mindennapok élményvilágából, témáit sokszor a legköznapibb eseményekből választja, szereplői pedig a hétköznapok hősei. A mindennapokból származó elemek keverednek a fantázia csodálatos szüleményeivel, és együtt alkotják a történeteket. Tehát a reális és transzcendens motívumok keverednek.

3. Nagy meseírók, mint Aesopus, La Fontaine vagy a Grimm testvérek számára a mese elsősorban a szórakoztatás és a példázatszerű, a tanulságos történet modellét jelenti.

A 18. – 19. század néhány írója (Shakespeare: Vihar, Szentivanéji álom) a mese műfaji formáját, absztrakt és összetett problémák kifejezésére próbálta meg felhasználni.

Azonban rá kell mutatni arra a különbségre, ami mesélés – egy történet elbeszélése – és a mese – mint forma – között van. Tehát nem minden mesélés mese. Érdekes, hogy a mesélni igéhez nyelvünkben sokszor negatív jelentésárnyalat tapad, hisz a „Ne mesélj!”, vagy „Mi ez a mese?” típusú megjegyzések köznyelvi értelme elárulja, hogy a mesélést bizonyos esetekben a hazugság, fantáziálás egy formájaként tartja számon gondolkodásunk.

A mese nem az írásbeliségen nyugvó irodalmi műveltség eredménye, sokkal inkább tartozik az emberi szellemhez.

Felmerülnek olyan problémák, melyek egyszerre elemei a filozófiai és irodalmi műveknek, ugyanakkor a mesékben is feltűnnek. Ilyen kérdések a lét értelmére, a lét okára, a szellem eredetére, vagy olyan etikai problémákra vonatkozó kérdések, mint a jó és a rossz közötti különbség. A sztori szintjén nem is találunk példákat, de ha megtanuljuk a meséket olvasni, olyan implicit jelentésszintekre bukkanhatunk, amelyek emlékeztetnek a filozófiai tradíció problémáira. Egy ponton találhatunk kapcsolatot, ami egyszerre elválasztja és összeköti a mesét és a filozófiát. Ez az ún. egzisztenciális alapkérdések problematikája.

Minden mese megragadható értelmezési kísérletként, a hős próbálkozása a csodás feladat megoldására nem más, mint interpretációs (értelmező) gyakorlat.

A mese és az út

4. Hermenautikai szempontból a mese a megértés útjának parafrázisa (a tartalom saját szavakkal való elmondása). A mesére jellemző az út, utazás, vándorlás témája. A mese valójában a hős kalandjait beszéli el, mikor a főszereplő elé kitűzött feladat, a konfliktus meg- és feloldása összeolvad a távolság leküzdésével, az út megtételének kihívásával.

Az olvasásban a mesélő és a hallgató szerepei összeolvadnak. Az olvasás valójában közvetítés, a szöveg igényeihez való alkalmazkodás. Itt a mesélő nem maga teremti a szöveget. Az olvasó önmagához intézett monológja a fantáziát korlátok közé kényszerítő forma. Az olvasásban nem lehetünk egyszerre mesélők és hallgatók, mivel ekkor a mese az írott szöveg reflektált valóságaként jelenik meg, és elvárásaival kötelez.

Egy történet születésének körülményei mindig visszavezethetők a mesemondás kommunikatív alaphelyzetére. A mesélő és a hallgatóság elkülönülése, szerepei egyértelmű elhatárolhatósága, a mesélést övező figyelem, általánosan megfigyelhető momentumok. A mese tehát, amit a mesélő mond, a hallgatóság pedig értelmez. A mesét egyfelől a mesemondó szándéka hozza létre, amikor úgy dönt, hogy elbeszéli történetét, másfelől a hallgatóság akarata teremti meg, mikor a történet meghallgatására vállalkozik. Egyszerre jelzi a mesében a mesélő részéről a kifejezésre jutó jelentésadást és a hallgatóság részéről a vele szemben követelményként megfogalmazható jelentéskutatást.

5. A mese hermenautikai értelemben mindig jelentéssel telített szöveg. A mese az éppen aktuális sztorin, saját direkt jelentésén mindig túlmutat és ezt az út motívumának értelmezésén keresztül igazolni is lehet. Az út, utazás, vándorlás motívuma a legtöbb mesében változatos formában ismétlődik, az események egymásra következésének gerincét alkotja, a történet kibomlásának kereteit jelenti. A cselekvés mindig térbeli távolság leküzdésére irányul. Az út, utazás, vándorlás motívuma alkalmas arra, hogy kultúrák különbségeitől függetlenül az éppen aktuálisan megfogalmazott üzenet kifejezésre jusson.

A mese figyelmet követel. Kizár minden olyan magatartást, ami akadályozza, hogy szellemünket a mesélő elbeszélésével teljesen befolyása alá vonja. A mese egyetemes formája és a történetek hihetetlen változékonysága közötti feszültség a műfaj alkalmazkodóképességében gyökerezik.

6. A mese azért tesz szert újra és újra aktualitásra, mert a társadalmi, kulturális, vagy intellektuális környezettől teljesen független jelenség. Mindenkori érdekessége abban áll, hogy a történet szereplőivel, atmoszférájával a helyi viszonyok ismeretére alapozva, a hallgatóságot az adekvát belehelyeződés lehetőségével érdekeltté teszi a megértésben.

A mese üzenete a történetben szinte soha nem direkt formában jut érvényre. A mese jelentése nem kizárólag a történettel azonos. A mese a valóság felfüggesztésével, egy alternatív világ felvázolásával a hétköznapi emberek számára a kilépés, a hőssel való azonosulás lehetőségét jelenti. A fantázia segítségével egy másik világba tett utazás, az út kockázatának és gyönyörűségének együttes bemutatása, a hős vándorútjának teljes átélését, az idegenség megismerésének és megértésének élményét nyújtja.

A történet az úton folyik, ahol az események egymásra következése a történet irányát jelöli ki. Az út motívuma a mindennapi problémamegoldó gondolkodás szinonimája. Az élet hétköznapi nehézségeinek feldolgozására tett kísérlet mindig valamilyen úton megy végbe, ami az individuum szempontjából kínálkozó lehetőségek közül a legmegfelelőbb kiválasztására tett próbálkozásként jelenik meg.

Az út kifejezéséhez a mód elvont jelentést kapcsolja. Minden egyéni életstratégia sikere annak a függvénye, hogy az egyéniség mennyire képes saját életútjának hőségévé válni a végcél felé való tartó vándorlásban.

A siker vagy a kudarc csak az úton tanúsított magatartáson áll vagy bukik (Goethe: Wilhelm Meister vándorévei).

7. A mesélő a történetet nem szószerint adja elő, de nem is az improvizáció szélsőséges esetével van dolgunk. Propp és a többi mesekutató is azon a véleményen van, hogy a mesék szerkezete visszavezethető bizonyos elemi struktúrákra, melyek meglepően csekély számúak. Ezek képezik a mesemondó kombinációs lehetőségeinek hátterét.

A mesélés folyamatában a beszélő sokszor hasonlít hőseihez, akik a keresztúthoz érkezvén vagy az útjelzőoszlopok feliratainak értelmezésekor, vagy csak egyszerűen a jó sorsban való bizakodás alapján nekivágnak az ismeretlennek. A mese üzenete tehát a mesemondásban keletkezik.

A mese részese a hallgatóság, amely reakcióival, gesztusaival, mimikájával hatást gyakorol a mesélőre, és közvetve befolyásolja a történetet. A mesélő sikere a hallgatóság érdeklődésén mérhető le.

Lukács szerint a mese véletlenje nem a valóság véletlenje. Az esemény és az azt kiváltó ok között nincs értelemmel szükségszerűen belátható kapcsolat. Az értelmezői szerepbe kényszerített egyéniség a mesét hallgatva maga konstruálja saját történetét. Nemcsak minden mese, de az összes hozzákapcsolódó interpretáció is egyedi.

A mesében előforduló események kiszámíthatatlansága, akárcsak az életút során elkövetkező történések, a jövő jóslhatatlanságának szinonimái. Ahogy a hős vándorútján, úgy az egyéniség életútján számtalanszor kerül váratlan és elkerülhetetlen helyzetbe. Ahogy a vándor töpreng a keresztúton a legtöbb esélyt jelentő út kiválasztásakor, úgy morfondírozik mindenki, mikor saját életútján haladva célt tűz ki maga elé, lehetőségeihez igazítja azokat, így méregetve interpretálja önmagát. Ugyanilyen szituációba kerül a mese mindenkori hallgatója is, aki állandóan változó, a történet menetét követő, új és új értelmezési variációkat hoz létre, az események ismeretében a megértés útján kutatja a történet igazi jelentését.

Az út keresztül-kasul behálózza a mesét, és az élet meséjét egyaránt.

A mese és az idő

8. A történet, a hős kalandja különböző szakaszokra, önálló egységekre tagolható, melyek lazán fűződnek egészé. Propp a mesének ezt az autonóm önmagában megálló elemét menetnek nevezi. Tehát lényegében a hős egy kalandjáról van szó.

A mese általában keretes időstruktúrájú történet. Ez azt jelenti, hogy a hős bemutatása, az elbeszélés kezdete legtöbbször a valóságos, hétköznapi időviszonyokba beleágyazott, s a reális időszemlélethez majd csak a történet végén tér vissza újból.

A mesélő és a mese hallgatósága a hőst követve kilép a mindennapok időszemléletéből. Ezt alátámasztják azok a példák, amikor a 3 nap egy esztendőt jelent, vagy a hős által megélt idő és a valóságban eltelt idő eltér.

A mese időkezelésének szokatlanságát, eltérését a valóságos időviszonyoktól a felmerülő csodálatos, fantasztikus és hihetetlen motívumok alkalmazásával éri el.

A mese csodáiba vetett hit uralkodik, azonban ez a hit már elvárásokat tükröz. A tudat mentális szintjén még úrrá lesz a hátborzongató bizonytalanság, hogy a mese csodái (tündérek, boszorkányok) valós világunkhoz tartozó létező jelenségek. A mese jelentésének rögzítését mindig beárnyékolja az a racionális kritikai pozíció, ami a csodás jelenségek közvetlen megtapasztalásának hiányára épül.

A mese csodáinak értelmezésében a hagyományos kultúrában élő hallgatóság és a modern korok olvasójának szempontjai között felfedezhetünk egy közös momentumot.

Közös a belátás, mely szerint a mesében megjelenő csodás dolgok direkt módon nem érthetők meg, hisz a természetes ész számára ismert elvekből nem vezethetők le. Ellenben, ha legyőzzük előítéleteinket, akkor a cselekményt felépítő csodálatos események jelentésének megértése közvetve lehetséges lesz.

9. Megállapítható, hogy a mese időstruktúrája különböző, egymástól idegen szemléletmódok együttélésére épül. Az időt felfoghatjuk olyan mozgásként, melynek határozott iránya van, a mindenkori jelenből az ismeretlen jövőbe mutató feltartóztathatatlan és visszafordíthatatlan folyam. Tehát a heideggeri kijelentés megisméltése, mely szerint az idő alapirányultsága a jövőiség.

A mese kihasználja a gondolkodásunk 3 idősíkjának együttes megjelenítésében rejlő hermenautikai lehetőséget, sőt a halál ábrázolásában példáját adja az idősűrités lényegsűritő technikájának. A mese történetei nem maradnak kizárólag az élet természetes keretein belül. Vannak olyan mesék, amelyek még az élet határait is túllépik. Számosban, a halál eseményeiről, figurájáról szóló történetet találunk. Azt gondoljuk, hogy a halálban az idő fogalma értelmezhetetlen, mivel úgy tartjuk számon, mint ami kizárólag az élethez tartozik. A mese időszemléletének vizsgálatakor a halállal foglalkozó történetek 2 típusára kell kitérni:

1. típus - A halál elkerülhetőségének lehetőségével foglalkozik. Gyakran tréfás elbeszélés arról, hogy az egyszerű ember miképp próbál túljárni az örök élet reményében a Halál eszén.

2. típus – Cselekménye mindig a „másik birodalomba” való lejutásra épül. Karakterük alapján a mitológiai alvilágjárásokban hasonlatos történetek. A „másik birodalomba” való belépés nem jelenti szükségszerűen az élet végét, a halál bekövetkezését.

10. Találhatunk érdekes meséket, melyek cselekményükben az örök élet elnyerésével próbálkozó hősök bolyongásait kísérik végig.

A Halhatatlanság országa c. mese főszereplője, az ifjú királyfi, akit a haláltól való rettegetés az örök élet birodalmának felkutatására ösztönöz. Vándorútján sem a csodálatos óriás ajánlatát nem fogadta el, aki 1000 esztendeig tartó életet ajánlott neki, sem pedig a kék királykisasszony meghívását kastélyába, akit azzal büntettek, hogy 2000 évig kell élnie. Végül a királyfi elélt a Halhatatlanság királynőjének birodalmát, ahol már kerek 3000 esztendőt is eltengetett, amikor eszébe jutott, hogy szegény, idős édesapját is meg kellene látogatni. A Halhatatlanság úrnője hiába figyelmeztette, hogy porladó csontokon kívül egyebet nem találhat, végül a hajthatatlan királyfit az élet vizével ajándékozta meg, és így bocsátotta útjára. Éppen édesapja feltámasztására készült, amikor betoppant a Halál, hogy magával ragadja az ifjút, akit már oly régóta keresett. A királyfi végül csak hatalmas szerencséjével jutott vissza a Halhatatlanság országába.

A mese egyrészt kifejezi azt, hogy az élet értéke éppen véges voltában gyökerezik, másrészt megfogalmazza azt, hogy az ember valójában semmit nem tehet a Halál ellen. A mese szempontjából a halál és az élet szükségszerűen összetartoznak, egymás feltételei. A mese az evilági lét végességét tényként kezeli, de ennek ellenére idegen számár a modern embert gyötrő félelem a „Semmitől”. Sőt, a Halál alakját antropomorfizálva néha olyan tulajdonságokkal ruházza fel a végzetet, mint a könyörületesség, eredendő igazságosság, morális érzékenység. Remek példa a Jónás meg a halál c. kárpát-ukrajnai magyar mese. Az apa, akinek annyi gyereke van, mint a „rosta lika”, a legkisebb utódnak nem talált keresztapát a városban, ahol élt, hisz legutóbb már a királyt is meghívta komájának. Elindult tehát azzal az elhatározással, hogy az útjába kerülő első teremtmény legyen az új

rokon. Így is lett, csak hogy a szertartás közepén jutott eszébe Jónásnak megkérdezni, hogy kit tisztelhet az új keresztapában. Kiderült, hogy magával az Istennel hozta össze a sors, és mivel Jónás szegény ember volt, azzal utasította el a Teremtőt, hogy aki szegény, azt ő tette szegénnyé, aki pedig boldog, azt ő tette boldoggá, így joggal tart igényt igazságosabb rokonra. Jónás az útjába akadó második jövevénnyel is hasonló módon állapodott meg, de a keresztelő közepén újra eszébe jutott, hogy nem tudja, kivel ajándékozta meg szerencséje. Kiderült, hogy másodszorra a Halál rokonságát rendelte a sors, akit Jónás örömmel fogadott, hisz a végzetnél igazságosabb teremtményt keresni hiábavaló vállalkozás.

A mese halál-felfogásában az élet és a halál nem abszolút értelemben oppozíciók, ellenkezőleg: egymást felváltó periódusai a létnek, kiegészítik egymást, és a halál nem a „semmi”, hanem a teremtéshez eredendően hozzátartozó szükségszerűség.

A mese halálképe az időűrités radikális példája. Egyrészt kifejezésre jut, hogy az ember számára az egyetlen autentikus jövőbe, tehát halálba vetett hitben realizálódik saját jelene. Másrészt a jövő jelenvalósága fenntartja azt a feszültséget, amely a végzet elkerülhetetlen bekövetkezéséből, mint a múlt jelentésében megragadható, mindenki rendelkezésére álló bizonyosságból fakad.

11. Az ember persze megpróbálja kivonni magát az időélmény (a halál élményének) lehangoló hatása alól. Cselekedeteinket áthatja az idő értelmezésének kettőssége. Míg a hétköznapiak a mérhető idő tapasztalatára épülnek, addig az egyéniség az életet a maga teljességében valami maradandóként, időn kívüliként tervezi el. Az ember szándékos tettei mind-mind a mulandóság cáfolatára irányuló próbálkozások. A mese formája nem rekeszhető ki az esztétikából, vagyis műalkotásjellege meghatározható azon kritériumok alapján, melyeket bármely irodalmi alkotással szemben támasztunk.

A hős általában koncepciózus lény, aki eltervezi, konkrétan meghatározza a maga elé tűzött célt, a történet, a vállalkozás megvalósulási körülményeiről tájékoztat nagyon részletes formában. Csak hogy az értelmezés szempontjából feltűnő, hogy a mese a történeti időre vonatkozó információkat nem tartalmaz. „Az egyszer volt, hol nem volt”, vagy a mitológikus mesék esetében a „kezdetben volt” abszolút általánosságok, kifejtetlenül maradnak.

A mese időtálló jelenség. Ha időkezelését össze akarjuk foglalni, akkor megállapítható, hogy az időstruktúra horizontális szintjét a jelen, a múlt és a jövő koegzisztenciájának képzete alkotja, míg a vertikumát az egyéniség (a mindenkorai mese hőse) időhöz való viszonyának kettőssége jellemzi.

A mese menete az ismeretlen és a váratlan jövőbe futó események sorozata felfogható úgy, mint az élet időben való kiterjedésének szinonimája. Csak hogy a hős, akárcsak a mindennapok „hőse” (a történet hallgatója, olvasója) azon túl, hogy nem nyugszik bele az eljövendő kiszámíthatatlanságába, sorsát, szerencsését határozottan igyekszik befolyásolni. A mese figuráinak egy része, éppen azokból a csodálatos, transzcendens világhoz tartozó szereplőkből áll (a kiszáradástól megmentett aranyhal, a „jótett helyébe jót várj” öreganyó), akik „jóslataikkal” egyengetik a főhős útját céljának sikeres elérése érdekében.

12. A mese orákulum jellege a tévedhetetlenség igényével jelenik meg. A jövőre vonatkozó kijelentés mindig pontos, részletes leírása az elkövetkező eseményeknek. A mese jóslata mindig egy csodás szereplő tudása a jövőről, a hős életét meghatározó „használati utasítás”. A jövőről való tudás tehát nem egyszerűen lehetőség, hanem kötelesség. A mindenkorai hős, aki a jövő garanciáját jelentő „orákulum” érétkét kételkedve fogadja, hermeneutikai paradoxont indukál (A megértés folyamatában belső és elkerülhetetlen ellentmondást hoz létre.). A kalandokra vállalkozó szereplőt a kíváncsiság motiválja.

Ha a főhős nem engedelmeskedik a mese orákulumának, akkor kezdeményezései általában szerencsétlenül végződnek. Annak ellenére, hogy a hős megszegi a jóslat parancsát, a csodás szereplő – jós, a legtöbbször megbocsát, újból segíteni siet és szerencsés végkifejletet ad az eseményeknek. A mese hermeneutikája világossá teszi, hogy a hős soha nem befolyásolhatja az eljövendőt, de érvényre juttatja, hogy a jövőről való tudás a mesében jelenvalóként fogalmazódik meg.

A mese valósága túlmutat az egyszerű hétköznapiágon. A mese, mint ismétlés, mindig másnak ugyanabban való ismétlését jelenti. A mese valójában az ismétlésben egzisztál. Egy-egy elhangzó történet mindig a mese univerzális formáján keresztül kibomló értelmezési kísérlet. Az interpretáció tétje a mindenkori értelmező számára saját válaszainak megtalálása, amelyek nélkül a személyes lét nem megalapozható. A mesének nincsen vesztese, mivel minden történet örök tanulsága a remény, hogy mindenki lehet győztes, csak végtelen türelemmel és alázattal újra és újra próbálkozni kell, ahogy a mese hőse is mindig nekiveselkedik akár a kilátástalan helyzeteknek is. A mese akárcsak az „élet meséje” soha le nem zárható interpretáció, és valójában ez a „mese optimizmus” lényege.

A mese formája örök forrása a gondolkodásnak, hisz az általa „láthatóként” felmutatott kép széttörhetetlen.